

O MARGINALNIM BILJEŠKAMA U *JUDITI*

Bratislav Lučin

1.

Marginalne bilješke kojima je Marulić popratio stihove *Judite* zaslužuju pozornost kako samim time što su dio prvoga hrvatskog umjetničkog spjeva, tako i svojom neuobičajenom obilnošću i raznovrsnošću. Promatrane u sklopu djela, one u nekoliko navrata postaju toliko sadržajno bogate i tako gusto raspoređene da zadobivaju status teksta gotovo ravnopravna stihovanoj okosnici koju prate i tumače. Osobito se to lijepo vidi u slogu prvog izdanja, u kojemu na više mjesta stupac marginalija zaprema prostor od vrha do dna stranice, usporedo sa stupcem stihova, a gdješto tekst bilježaka čak prelazi granice margina i upisuje se među same stihove jer se inače ne bi mogao smjestiti u blizini sadržaja na koji se odnosi.

Promatramo li ih pak samostalno te pokušamo li ponajprije izračunati ukupnu njihovu duljinu, izlazi da bi marginalije, ispisane kao kontinuiran tekst, zapremale oko 220 do 230 redaka, tj. oko šest tiskanih stranica u formatu edicije *Sabrana djela Marka Marulića*. Kad znamo da u dostupnoj nam Marulovoj književnoj ostavštini vrlo skroman udio otpada na izvornu — ne prijevodnu! — i autorski nedvojbenu hrvatsku prozu, onda tih šest stranica nipošto nije malo. Doduše, nije posrijedi kontinuiran tekst, nego niz pretežito vrlo kratkih cjelina (»pričica«), ili pojedinačnih rečenica, pa i izoliranih riječi — ali fragmentiranost je nadoknađena iznimnom tematskom i funkcijskom raznolikošću.

Budući da *Judita* trajno zaokuplja pozornost književnih povjesničara i jezikoslovaca, i marginalne bilješke bile su predmetom pozornosti više proučavatelja. Ipak, moglo bi se kazati da su ostale na margini znanstvenoga zanimanja: u literaturi su bile razmatrane ili samo uzgredno, u sklopu drugih tema,¹

¹ Usp.: Petar Skok, »O stilu Marulićeve Judite«, *Zbornik Marka Marulića 1450-1950*, Zagreb, 1950, str. 180-181; Mate Hraste, »Crtice o Marulićevoj čakavštini«, *ibid.*, str. 255,

ili samo parcijalno, tj. samo iz jednoga aspekta.² To znači da neke njihove crte nisu uopće obrađivane, a nedostaje i cjelovit, zaokružen uvid.

Pristup tom dijelu Marulićeva spjeva moguć je iz više motrišta, pri čemu treba imati na umu dvoje: prvo, govoreći o marginalijama, ne smije se ispustiti iz vidokruga matični, stihovani tekst uz koji su postavljene; drugo, različiti aspekti bilježaka ne mogu se uvijek promatrati izdvojeno jer su međusobno prepleteni i uvjetovani. Radi bolje preglednosti nabrajamo motrišta od kojih se polazi u ovom tekstu:

- postupak s bilješkama u raznim izdajima *Judite*,
- funkcija,
- sadržaj,
- izvori,
- relativna kronologija nastanka,
- tekstološka pitanja,
- bilješke kao uzorak Marulićeve hrvatske proze.

2.

Što se tiče postupka s bilješkama, za starija izdanja *Judite* vrijedi ono što je u početku rečeno o grafičkom liku prvog izdanja. Od Jagićeva i Kukuljevićeva prvoga sveska edicije *Stari pisci hrvatski* (1869) pa nadalje, priređivači su imali različit odnos prema marginalijama; pri tomu se očituje postupna promjena od početnoga zanemarivanja prema sve većoj pozornosti, u čemu se ne odražuje samo razvoj tekstoloških načela, nego i sve izrazitija senzibiliziranost priređivača za vrijednosti Marulićeva djela.

U prvom svesku *SPH* bilješke su u neravnopravnu položaju naspram matičnoga teksta: objavljene su: a) skupno, na njegovu kraju, b) samo u izboru, pri čemu su izostavljene one kraće i najkraće,³ c) bez kritičkoga aparata na dnu

263, 267-268; Josip Hamm, »Marulić i 'Judita'«, *Slovo*, 1962, br. 11-12, str. 158; Veljko Gortan, »Čitajući Marulićevu Davidijadu i Juditu«, *Čakavska rič*, 2 (1972), br. 1, str. 38 i 39; Milan Moguš, »Je li Marulić autor Firentinskog zbornika?«, *Radovi zavoda za slavensku filologiju*, 1976, sv. 14, str. 47-48; Josip Vončina, »Metodološke napomene«, u knjizi: *Jezičnopovijesne rasprave*, Zagreb 1979, str. 9-10 i 22; Dunja Fališevac, »Udio humanizma u hrvatskoj epici 16. i 17. stoljeća«, u: *Dani Hvarskog kazališta XVIII — Hrvatski humanizam: XVI. stoljeće — protestantizam i reformacija*, Split 1992, str. 56-57; Mirko Tomasović, »Marulićev ljetopis (IV)«, u: *Colloquia Maruliana II*, Split 1993, str. 90; Dunja Fališevac, »Figura u epu (na primjeru Marulićeve *Judite*)«, u: *Tropi i figure*, Zagreb 1995, str. 421-422.

² Usp. Milan Moguš, »Marulićeve leksikografske napomene«, u: *Gedenkschrift für Reinhold Olesch, Slavistische Forschungen* 60, Köln 1990, str. 253-259; Valentin Putanec, »Dijalektalni dalmatinizam *datati* / *zdatati* od Marulića preko Kavanjina do naših dana«, *Čakavska rič*, 19 (1991), br. 2, str. 53-61.

³ Uz prvih sto stihova I. pjevanja izostavljeno je: »Slava segasvitnja« (uz stih 27); »Govori Nabukodonosor barunom svojim« (uz 49); »Učini se noć« (uz 85); »Prilika« (uz 95).

stranice, koji prati stihove (nekoliko tekstoloških napomena dao je Jagić u *Predgovoru*, str. 6). Kušarovo i Kasandrićevo izdanje iz 1901. donosi marginalije na dnu stranice, ali: a) također samo u izboru,⁴ b) izmiješane s priređivačevim objašnjenjima, uz naznaku »Bilješka Marulićeva« ili slično. Tek u Kombolovu i Štefanićevu izdanju iz 1950. marginalije se tretiraju po istim načelima kao i stihovi: tiskane su u cijelosti, samostalno, na dnu stranice na kojoj se nalaze odnosni stihovi. Priređivačke napomene i tumačenja smješteni su na kraju, poslije spjeva. Vj. Štefanić ovako objašnjava svoj postupak:

»Da bi tekst i izvanjim licem što više odgovarao najstarijim izdanjima, želio sam da sve Marulićeve marginalne bilješke, kojima sâm tumači pojedina mjesta svojeg pjesmotvora, budu štampane sa strane uz svako pojedino mjesto, na koje se odnose, ali kako je to zadavalo tehničkih poteškoća, prebačene su sve te bilješke u dno strane, a uz njih je dodan broj stiha, na koji se bilješka odnosi. Zbog toga su sve bilješke i tumačenja redaktora prebačene na kraj čitavog djela, pa se usto postiglo to, da je ostao čist Marulićev tekst, odijeljen od komentatorova aparata. Napominjem, da su u ovom izdanju donesene sve Marulićeve bilješke, bez obzira na njihovu vrijednost, dok je Kušar upotrebio (kao i Jagić) samo važnije i isprepleo ih sa svojim tumačenjem teksta na dnu svake strane.«⁵

Kao Štefanić postupaju uglavnom svi sljedeći priređivači: Slamnig (1970), Franičević (1974), Franičević i Morović (1979), Moguš (1988) te Tomasović (1991), samo što su u Franičevićevu i Tomasovićevu izdanju iz pedagoških razloga — jer su priredili *Juditu* za nizove srednjoškolske lektire — ipak na dnu stranice smještene i objasnidbene napomene, da bi se tekst učinio što pristupačnijim neiskusnu čitatelju. Grčićevo izdanje s usporednim prijevodom na suvremeni hrvatski jezik (1983) smješta bilješke iza spjeva, a priređivač umeće u prijevod bilježaka i neka svoja objašnjenja te jedini od svih pokušava uputiti na izvore Marulićevih biblijskih, mitoloških i povijesnih realija. Kolumbić je pak jedini u svojem izdanju — prepjevu na suvremeni hrvatski (1985) — reproducirao izvorno »izvanje lice« spjeva, tj. smjestio je bilješke na margine, uz odnosne stihove.

Izdanje izvornoga teksta *Judite* u kojem bi marginalije bile uistinu na marginama i dalje je *desideratum*. Budući da je prvo izdanje tiskano za života autorova, smijemo pretpostaviti da je grafički lik spjeva odgovarao njegovim željama, ili im se barem nije protivio. Danas pak ne bi više trebalo biti tehničkih zapreka da se ostvari ono što su mletački tiskari učinili još 1521.

⁴ Uz prvih sto stihova donesena je samo bilješka: »Tri krat troj...« (uz stih 15).

⁵ Vjekoslav Štefanić, »O izdanjima Marulićeve *Judite*«, u: Marko Marulić, *Judita*, predgovor napisao Mihovil Kombol, tekst *Judite* i tumač Marcela Kušara revidirao Vjekoslav Štefanić, Zagreb 1950, str. 157.

3.

3.0. Svako bavljenje bilješkama mora imati u vidu njihovu funkcijsku raščlanjenost i sadržajnu raznovrsnost. Da bi im se moglo pristupiti kao cjelini, treba najprije uočiti da se po kriteriju funkcije mogu razvrstati u dvije velike skupine. Prvu čine bilješke koje se prema matičnom tekstu odnose, najuopćenije rečeno, kao oznake sadržajnih jedinica. Takve ćemo nazivati marginalnim naslovima. Drugoj pak skupini pripadaju bilješke koje nešto što je u spjevu izrečeno tumače. Njih ćemo nazivati glosama. Druga skupina može se utoliko dalje raščlaniti što s obzirom na sadržaj ima dvije glavne podvrste:

- glose u užem smislu, koje objašnjavaju značenje pojedine riječi;
- glose u širem smislu, koje se opet dijele na:
 - objašnjenja biblijskih imena i realija,
 - objašnjenja antičkih imena i realija.

3.1. Prvi tip bilježaka — marginalne naslove — nalazimo i u drugim Marulićevim djelima, i u mnogim djelima hrvatskih pisaca 16. i 17. st.⁶ Posrijedi su mahom kraće marginalije, uglavnom upravo one koje su stariji priređivači držali nevažnima, pa su ih izostavljali. Ako ih raščlanimo s obzirom na ono što označuju, dobit ćemo sljedeći popis:

- usporedbe;
- tko (i kome) govori;
- manje sadržajne cjeline:
 - predmet opisa,
 - promjena u radnji,
 - početak nove pripovjedne jedinice;
- perifraze doba dana;
- moralistički komentari i sentencije.

Već iz nabrojenoga posve je razvidno da se marginalni naslovi odnose na kompozicijsku razinu spjeva, da su motivirani postupkom preobrazbe biblijskoga predloška u epsku pjesničku tvorevinu prema poetičkim načelima antičke epike, uz uporabu prikladnih digresija kao što su proširene usporedbe, perifraze vremena, opisi, sentencije, katalozi, te kompozicijskih postupaka kao što su izmjena dionica u kojima je pripovjedač sam pisac i onih u kojima govore likovi.⁷

3.1.1. *Usporedbe.* Riječ *prilika* na marginama se *Judite* javlja, kako je već Veljko Gortan utvrdio, sedamnaest puta. Njome Marulić označava usporedbe, ali Gortan s pravom upozoruje da on to ne radi dosljedno: nije ih obilježio sve, nego

⁶ Usp. D. Fališevac, »Udio humanizma...«, n. dj. (1).

⁷ Navedeni je spisak gotovo identičan s onim što ga je Andrea Zlatar načinila za rubne bilješke u *Davidijadi*. Stoga, što se tiče ove vrste marginalija, možemo njezin zaključak primijeniti i na *Juditu*: »U marginama se, naime, čuva forma epa — pokazuje se poznavanje

uglavnom one razvedenije. Gortan kao neoznačene, kraće usporedbe navodi: I, 178-179; 215-216; 247-248.^{7a} Napomenuti je da od razvedenijih nije npr. označena usporedba u I, 145-148, gdje se Holoferново duševno nadimanje zbog pohvala uspoređuje s dizanjem valova, a njegova vanjska gesta sa zmijom ljuticom.

Uz naznaku *Prilika* na više se mjesta nadovezuje objašnjenje, pa nastaje složena rubna napomena, koja je ujedno i marginalni naslov i glosa (usp. npr. uz I, 302; II, 37).

Kadšto *prilika* označava postupak koji je bliže uporabi primjerne figure (*exemplum*) nego uobičajenoj pjesničkoj usporedbi (usp. uz I, 279 i 281; IV, 209).⁸

3.1.2. *Tko (i kome) govori.* Kao i u *Davidijadi*, ove se rubne bilješke u *Juditi* pojavljuju ondje gdje se s naracije prelazi na upravni govor. Navodimo samo primjere iz prvog pjevanja:⁹

Uz I, 49: »Govori Nabukodonosor barunom svojim.«

Uz I, 112: »Kralj skupiv više govori.«

Uz I, 129: »Odgovor vićnikov.«

Uz I, 151: »Kralj govori Olofernu.«

Ni te oznake nisu potpuno dosljedno provedene, pa npr. uz I, 69-76, gdje je Holofernova razjarena vika donesena u upravnom govoru, nema nikakve bilješke. Usp. nadalje npr. II, 195, 218; III, 159, gdje bismo ih također očekivali, a nema ih.

U ovoj vrsti marginalnih naslova dosta se često naznačuje i duševno stanje govornika:

Uz II, 50: »Tako govore jer se bojahu da ih ne pobije pridavši se.«

Uz II, 213: »Oloferne se razsardi čuvši ali vidivši da se neće pridati strane israelske.«

Uz III, 286: »Judita kara ih cić roka toga od pet dan.«

3.1.3. *Manje sadržajne cjeline.* Možemo reći da su ovakve bilješke zapravo marginalni naslovi u užem smislu. Nalaze se na mjestima kompozicijskih šavova, najčešće ondje gdje se uvodi opis, a kadšto se upozorava i na koji važan element radnje, pojavu novog lika ili početak nove pripovjedne jedinice. Npr.:

epskih narativnih tehnika i stilskih sredstava — forma u kojoj odzvanja antička tradicija, antička forma pridodana biblijskom sadržaju.« (Andrea Zlatar, *Marulićeva Davidijada*, Zagreb 1991, str. 35.)

^{7a} V. Gortan, n. dj. (1).

⁸ Oba su značenja riječi *prilika* dobro potvrđena (usp. ARj, s. v.).

⁹ Citirajući bilješke konzultirao sam faksimil prvog izdanja, Moguševog kritičko izdanje (Marko Marulić, *Judita*, priredio, popratio bilješkama i sastavio rječnik: Milan Moguš; Sabrana djela Marka Marulića, knjiga prva; Split 1988) i Tomasovićevo izdanje (Marko Marulić, *Judita*, priredio Mirko Tomasović, Zagreb 1991).

Uz I, 205: »Zastava Oloferna s svojim taborom.«

Uz I, 253: »Olofernji povodnici.«

Uz II, 116: »Jaše se bojati Židove.«

Uz II, 135: »Bogu se jaše priporučati.«

Uz III, 42: »Dovedoše Akiora u Betuliju.«

Uz III, 253: »JUDITH«

Uz III, 364: »Blagosloviv ju, od nje se diliše.«

Često ovakve bilješke započinju riječju *kako* ili sl. Npr.:

Uz I, 235: »Kakov biše Oloferne.«

Uz IV, 81: »Kako se ureši Judita.«

Uz V, 173: »Kako pjani gredihu ki se čtovaše s Holofernom.«

Uz V, 229: »Kako ga ubi jednom rukom za vlase uhitiv ga, a drugom koljući.«

Uz VI, 77: »Kako se vojska pristraši i poča bižati.«

Uz VI, 145: »Kako od Jerosolime dojdeše popove i hvališe Juditu.«

Zanimljivo je da je katalog pijanaca i izjelica u šestom pjevanju uokviren ovakvim napomenama. Početak mu je popraćen rubnim tekstom:

Uz V, 95: »Govoren' je protiv zalihu žartju i pitju.«

Na kraju pak slijedi moralistička poanta popraćena bilješkom:

Uz V, 147: »Koliko zlo dohodi cića garla.«

Gdje moralistički ekskurs završava, nalazimo na margini eksplicitno pjesnikovo upozorenje čitatelju da nakon retardacijskih postupaka slijedi nastavak naracije:

Uz V, 163: »Vraća na počitan' je historije govoren' je.«

Važnost te rečenice istaknula je Dunja Fališevac, napominjući kako ona pokazuje da je Marulić vodio računa o činjenici da njegovo hrvatsko čitateljstvo nije naviklo na oblikovanje teksta specifično za antičku epiku, pa je svoju publiku htio odgojiti za recepciju opisivačkih partija, koje su u jedinom dotadašnjem štivu takvih čitatelja — srednjovjekovnim stihovanim legendama — iznimno rijetke.¹⁰

3.1.4. *Perifraze doba dana* također su uobičajen epski rekvizit, kojim se Marulić rado koristi. Upravo u opisima zore, noći i sl. iskazao je on izrazitu pjesničku vrsnoću i u hrvatskom i u latinskom epu. Kratku oznaku na margini kraj

¹⁰ Usp. D. Fališevac, »Figura u epu...«, n. dj. (1).

takvih perifraza nalazimo i u *Davidijadi* i u *Juditi*, iz čega je razvidno da je Marulić želio rubnom napomenom ukazati na takve opise, a da mu pritom najvažniji kriterij nije bila čitateljeva receptivna sposobnost (podrazumijeva se da čitatelj *Davidijade* vremenski podatak sadržan u perifrazi može shvatiti i bez kratkoga »prijevoda« u običan jezik na margini). Stoga ovdje takve marginalije uvršćujemo među marginalne naslove, iako bi se — osobito za posljednja dva među primjerima koji slijede — moglo reći da pripadaju i glosama te da je njihova pojava motivirana (i) predviđanjem kako hrvatski čitatelj nije vičan gonetanju složenijih perifraza, pa mu valja olakšati razumijevanje dotičnih stihova

Uz I, 86: »Učini se noć.«

Uz I, 105: »Ja zabiljivati zora.«

Uz III, 85: »Jur bi večer (...)«

Uz III, 131: »Isteče sunce (...)«

3.1.5. Moralistički komentari i sentencije. Već samim svojim postojanjem na margini ovakve bilješke ukazuju na važnost odnosnih stihova, pa su u neku ruku ekvivalent strelici kojom je Marulić takva mjesta označio u *Davidijadi*. Osobito se to može reći za one najkraće:

Uz I, 27: »Slava segasvitnja.«

Uz I, 103: »Skupost nigdar sita.«

Uz V, 147: »Koliko zlo dohodi cića garla.«

Uz VI, 129: »Protiv oholim.«

Uz VI, 157: »Vij dostojanstvo čistinjje udovičke.«

Uz VI, 237: »Protiv taščoj slavi.«

S druge pak strane ima ih nekoliko duljih, u kojima Marulić ukratko objašnjava misli izrečene u stihovima, pa bismo ih po tome mogli uvrstiti među glase:

Uz II, 72: »Hotiše da adoravaju Nabukodonozora kako boga. Protiv toj oholiji ovdí pisac govori.«

Uz II, 329: »Na prahu ča se upiše, smarsi se; a ča se po salbunu sije, ne nikne. Tako je zamani dobar svit ki se daje oholim ki neće slišati, kako ovi ne slišaše Akiora.«

3.2. Zaključno nam je istaknuti kako prva vrsta bilježaka, koju nazivamo marginalnim naslovima, ima zajednički nazivnik u tome što ukazuje na književne postupke pri oblikovanju epske strukture. Ovakve se bilješke nalaze i u *Davidijadi*, a ima ih i inače u hrvatskoj epici 16. i 17. stoljeća, pa ih možemo držati uobičajenim, u neku ruku obvezatnim autorskim postupkom. U *Juditi* one su, sasvim sigurno, bile dobrodošlo pomagalo čitateljima »ki nisu naučni knjige latinske aliti djačke« — što očito ne podrazumijeva samo znanje jezikâ, nego i šire čitateljsko iskustvo

i književnu kompetenciju, u prvom redu retoričku obrazovanost i poznavanje generičkih konvencija; no valja pridometnuti da bi se ovakve bilješke nalazile na marginama i kada Marulić ne bi imao na umu neupućena čitatelja, o čemu nam pouzdano svjedočanstvo daje *Davidijada*.

Marginalni naslovi postoje dakle zato da ukažu na specifične elemente epske konstrukcije, osobito u odnosu na biblijski predložak; da skrenu pozornost na stilski obilježena, retorički osobito razrađena mjesta u epskom tkivu, takva na kojima se upravo iskazuje pjesničko majstorstvo (usporedbe, perifraze doba dana, opisi); nadalje, da olakšaju čitatelju snalaženje glede govornika i brzo pronalaženje replika pojedinih aktera (u tekstu koji ne poznaje navodnih znakova!); napokon, da upozore na poučno-moralističke sažetke što se povremeno upliću u naraciju. Time ova vrsta bilježaka s jedne strane potvrđuje generičku iskaznicu djela, a s druge pomaže čitatelju, i to ne samo pri prvom čitanju, jer mu i prilikom prečitavanja ili listanja olakšava snalaženje u spjevu i brzo pronalaženje formalno izrazitih ili sadržajno važnih njegovih odsječaka.

4.

4.0. Glosiranje teksta, osobito pjesničkoga, postupak je sa zsvjedočenom dugom tradicijom. Najčešće glosator i autor teksta nisu bili ista osoba, pa Marulićeve marginalije zaslužuju pozornost i s toga razloga što je on poduzeo svojevrsno samotumačenje, glosiranje vlastitoga djela. Pisanje rubnih napomena u *Juditi* autorski je čin, a one same autorski su tekst i sastavni dio *Judite* kao cjeline.

Posve je nedvojbeno da je Marulića na takav postupak potaknula upravo svijest s jedne strane o vlastitoj autorskoj poziciji, i naročito poziciji *Judite*, u onodobnoj hrvatskoj književnosti, a s druge strane svijest o recepcijskim mogućnostima publike koja može čitati samo na hrvatskom. Marulić je točno znao da piše prvi umjetnički ep na hrvatskom jeziku, da otvara novo poglavlje u hrvatskoj književnoj tradiciji; znao je da njegova *plavca nova* mora ploviti u brazdi domaće, hrvatske književne baštine, no ujedno da mora u jedra uhvatiti vjetar poetičkih zakonitosti epske književnosti, onakvih kakve su kodificirane u uzornim djelima klasičnih autora. Htio je da njegovo djelo uzmogne čitati puno šira i brojnija publika nego što je ona — uistinu vrsna i odabrana, ali ipak malobrojna — skupina domaćih humanista, školovanih na klasicima, upućenih u antičku, pa i u talijansku književnost. Upravo s tom mišlju napisao je *Juditu* na hrvatskom. No nije se pri tom želio odreći ni poetičkih načela »visoke« književne vrste, niti uspjeha kod učenih čitatelja, koji će također uzeti u ruke njegov hrvatski spjev (takvima uostalom pripada i onaj kome je djelo posvećeno: dom Dujam Balistrilić). Stoga u svojem poslu nije htio odstupiti od propisanih književnih postupaka, a to među inim znači da se nije htio odreći raznih *izvanjskih ureha* ni *poetskih taščin*. Dobro je znano, ali vrijedi ponoviti, da *Judita* nije napisana samo kao priča za neuke, nego i kao poslastica za probranu publiku, za čitatelje koji su književno obrazovanje i ukus stekli i odnjegovali na antičkom epu, ali koji ujedno žele čitati visoku literaturu na svojem, hrvatskom jeziku.

Upravo iz želje da se premosti povećan recepcijski razmak, iz potrebe da se nadoknadi nedostatna pripremljenost onih čitatelja koji su, znajući samo hrvatski, poznavali samo stihovane svetačke legende (u kojima ne bijaše zahtjevnijih poetičkih postupaka ni učenih realija) — iz te potrebe i te želje nastaju marginalne glose: one autoru omogućuju da u djelo nesmetano unosi složen epski *ornatus*, a da ono ipak ostane pristupačno i razumljivo manje upućenu dijelu čitateljstva.

4.1. Karakterističan dio epske tehnike, još od Homera pa nadalje, jest uporaba rijetkih riječi, arhaizama, neologizama, dijalektizama, tuđica, običnijih riječi u rjeđim značenjima, nadalje morfoloških arhaizama, sintaktičkih kalkova i sl. (*glossa* kao književni termin prvotno se koristi upravo kao oznaka za takvu riječ, a zatim i za njezino tumačenje). Tu bi poetološku činjenicu, mislim, više nego do sada valjalo uzimati u obzir i kada se govori o Marulićevu epskom stilu u *Juditi*. Pri tumačenju pjesnikovih leksičkih izbora i stilskih postupaka treba dakle pomisliti da diktat stiha i sroka ne mora uvijek biti jedinim ni glavnim uzrokom pojave neobičnih riječi, oblika, teških sklopova i sl. (uostalom, i ondje gdje takve pojave jesu motivirane samo formalnim zahtjevima, one se uklapaju u skup signala kojima se djelo predstavlja kao visoko stilizirana, umjetnička književna tvorevina).

4.1.1. Marulićeve glose u kojima objašnjava značenje pojedine riječi jedina su vrsta bilježaka koja je sustavno obrađena: imamo to zahvaliti Milanu Mogušu, koji je upravo takvim marginalijama posvetio svoj tekst *Marulićeve leksikografske napomene*. U njemu je dao detaljnu raščlambu 11 Marulićevih rubnih objašnjenja, poredanih po abecedi. Ona se odnose na riječi: *angosa, cilicij, drom, fariz, hiljada, krov, mar, poeta, sarv, saužg i žartje*. Ovdje radi potpune obavijesti o marginalijama navodim Marulićeva tumačenja (onim redom kako dolaze u *Juditi*), a za detaljnosti čitatelja upućujem na vrlo instruktivan Mogušev tekst.

- Uz I, 11: »Poet. Poete se zovu ki pišu verse.«
- Uz I, 164: »Hiljad je tisuća. (...)«
- Uz II, 129: »Drom ali drum zove se put općeni.«
- Uz II, 138: »Cilicij harvacki se zove vričišće.«
- Uz II, 152: »Žartja: sacrificia.«
- Uz III, 125: »Imiše mar: imiše pomnju.«
- Uz III, 306: »Angose: nevolje.«
- Uz IV, 43: »Krov: tempal.«
- Uz IV, 78: »Van krova: van kuće.«
- Uz V, 238: »Sarv: sarvan'je.«
- Uz VI, 341: »Saužgi djački se zovu holocausta.«

Vrijedno je navesti važan Mogušev zaključak:

»Ovih desetak Marulićevih leksikografskih napomena — pored ostalih brojnih komentara što se nalaze u 'Juditi' — pokazuje s koliko je brige naš pjesnik pristupao tekstu: da ono što je u svojoj pjesničkoj viziji stvorio i u jeziku oblikovao bude jasno čitaocu. A kako je u

komentarima bio temeljit, tako je i u leksikografskim napomenama bio pouzdan, nalazeći za svaku stranu glosu najprikladniji domaći ekvivalent i obrnuto. Tako se Marulić i u tom djeliću svoga rada potvrđuje kao pravi pisac.«¹¹

Tim se riječima doista nema što dodati ni oduzeti. No moguće je popisu Marulićevih leksikografskih napomena dodati još dvije jedinice te gdje gdje nadopuniti provedenu raščlambu.

4.1.2. Među leksikografske glose mogla bi se ubrojiti još ova Marulićeva objašnjenja:

Uz I, 302: »(...) Pruzi su kobilice (...)«

Uz VI, 285: »Kantika ali pisan Juditina.«

Prvo od njih najpotpunije je komentirao J. Hamm, čije se objašnjenje za ovu priliku može svesti na sljedeće: riječ *pruzi* (*prug* < prog = /stsl./ »skakavac«) potvrđena je u glagoljskim tekstovima prije Marulića (npr. I. vrbnički brevijar, Brevijar Vida Omišljanina), a u njegovo vrijeme, i poslije, nalaze se *pruzi* u dalmatinskih štokavaca, ali je nema u Zoranića, Lucića, Hektorovića, ni drugih čakavskih pisaca, koji mjesto toga imaju *kobilice*. Marulić je bio svjestan da arhaični *pruzi* neće biti jasni njegovim čitateljima, splitskim čakavcima, pa je tu riječ protumačio njima bliskom i običnom riječju *kobilice*.¹²

Što se tiče druge glose, riječ je o bilješci koja funkcionira kao marginalni naslov, a ujedno je u njoj dano objašnjenje leksema *kantika*, i to putem kontaktnoga sinonima: *kantika ali pisan* (tj.: *kantik ili pjesma*). *Kantika* je učena riječ, prema ARj. preuzeta od talijanskoga *cantica* (ovo dakako od latinskoga *canticum*, mn. *cantica*), a označava poseban tip biblijske pjesme, hvalospjev (usp. npr. »Kantik triju mladića«, *Dn* 3, 52-87). ARj. navodi da su najranije potvrde već iz 15. st., ali da je samo u Marulića značenje opće: *crkvena pjesma*, a inače uvijek *kantika* znači isto što i biblijska *Pjesma nad pjesmama*. Zanimljivo je da u matičnom, stihovanom tekstu na tom mjestu Marulić nema riječ *kantika*, nego *pisan* (»Ovo biše pisan ku ja govoriti«), ali je zacijelo držao nužnim dati točnu generičku oznaku na margini.

4.1.3. Nadalje, moguće je nadopuniti tumačenje Marulićeva dvaput ponovljena glosiranja riječi *krov*:

Uz IV, 43: »Krov: tempal.«

Uz IV, 78: »Van krova: van kuće.«

M. Moguš s pravom je ustvrdio: da je Marulić morao protumačiti ovaj leksem u bilješkama zato što se njime koristi u prenesenu, a ne u doslovnu značenju; da

¹¹ M. Moguš, n. dj. (2), str. 259.

¹² J. Hamm, n. dj. (1).

je prva od dviju bilježaka prema ARj. jedini primjer gdje *krov* znači »hram, crkva«; da se u drugoj bilješci *krov* odnosi na cijelu građevinu, čega ima u tekstovima starije hrvatske književnosti prije i poslije Marulića.¹³

Dodati nam je kako je posrijedi još jedan kalk u Marulićevu rječniku:¹⁴ riječ *krov* ovdje je upotrijebljena kao sinegdoha (*pars pro toto*), točno onako kako se u latinskom upotrebljava *tectum*: osim u doslovnu značenju (= krov), *tectum* se vrlo često (i ne samo u poeziji) rabi i u prenesenu značenju građevine s krovom uopće: »kuća, stan, boravište«. Može biti posrijedi i hram: potvrdu nalazimo u Vergilija (koji je Marulu dakako uzoran pjesnik).¹⁵

Zanimljivo je u tom zapaziti kako Marulić posvaja regule *starih poet* ne samo na razini epske tehnike — kompozicije i stila — nego čak i pridajući pojedinim riječima nova, dotad u hrvatskom nepotvrđena, prenesena značenja. Vrijedi stoga i u ovoj prigodi upozoriti: Marulićeva hrvatska djela često ćemo bolje i potpunije shvatiti ako imamo na umu njegovo izvrsno poznavanje latinskoga jezika i književnosti — antičke, patrističke, srednjovjekovne i humanističke — pisane na latinskom.

4.1.4. Vidjeli smo dakle da Marulić glosira tuđice, arhaizme i riječi uporabljene u prenesenu značenju. No u nekoliko navrata, kako je već uočeno,¹⁶ primijenio je pomalo neočekivan postupak: hrvatsku je riječ protumačio latinskom (i pri tom ostavio važnu potvrdu o nazivu svojega jezika):

Uz II, 138: »Cilicij harvacki se zove vričišće.«

Uz II, 152: »Žartja: sacrificia.«

Uz VI, 341: »Saužgi djački se zovu holocausta.«

Milan Moguš u navedenom se tekstu osvrnuo i na motivaciju takvih tumačenja. Za *vričišće* zaključuje da je ta riječ, podrijetlom iz glagoljskih brevijara, u Marulićevo vrijeme bila već postala knjiškom i pomalo zaboravljenom. Riječ *saužgi* potvrđena je samo kod Marulića, što upućuje na zaključak da je to njegova tvorenica, koju je onda morao i objasniti. Imenica *žartje* ima u *Juditi* dva značenja: »žrtva« i »proždrljivost, žderanje, jelo«. Da homonimija ne bi prouzročila zabunu, Marulić prvo značenje tumači latinskim ekvivalentom.¹⁷

¹³ M. Moguš, n. dj. (2), str. 256.

¹⁴ Nije ga zabilježio Vojmir Vinja u svojem važnom radu »*Calque linguistique* u hrvatskom jeziku Marka Marulića«, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, 1951, knj. 1, str. 547-566. Prema Vinjinoj razdiobi, *krov* bi pripadao u leksikološke, književne kalkove, koji su u Marulića najbrojniji.

¹⁵ Usp. Verg. *Aen.* VI, 13: *Iam subeunt Triviae lucos atque aurea tecta*, gdje se pod *aurea tecta* misli na Apolonov hram. Za *tecta* = »kuća, dom« usp. u Marulića *Davidijada*, III, 3.

¹⁶ J. Vončina, n. dj. (1), str. 22, M. Moguš, n. dj. (2), str. 254, 258-259.

¹⁷ M. Moguš, *ibid.*

Moguševim značajkim izvodima možemo samo dodati da nam i ovakve glose, koje idu u smjeru hrvatski— latinski, pokazuju kako je Marulić predvidio da će njegovu *Juditu* čitati i učeni ljudi, oni koji *jesu* »naučni knjige latinske aliti djačke«. ¹⁸

4.2. Glosama u širem smislu ovdje nazivljemo one rubne bilješke koje u jednoj ili više rečenica objašnjavaju osobna imena, zemljopisne nazive, perifrazne osoba, razne aluzije i realije u matičnom tekstu. One se tiču imena i realija iz Biblije te imena i realija iz antike: to su naime dva velika izvora na kojima se napaja pjesnik u *Juditi*. I jedan je i drugi poznao uistinu potanko, iz obaju crpio je obilno. Biblija, tj. Knjiga o Juditi, jest dakako okosnica epa, pa opširna obradba pripovijesti o starozavjetnoj udovici nužno podrazumijeva i spomen nekih slabije poznatih biblijskih podataka. Epska pak tehnika ima svoje zakonitosti: nužno je npr. da djelo sadrži invokaciju i kataloge. U invokaciji spomenut će se — makar i *per negationem* — Apolon i Muze, u katalogima nabrojiti će se niz imena. Marulić se u katalogima služi jednim od omiljenih postupaka kršćanskih autora od sv. Jeronima pa do renesanse: paraleliziranjem Biblije i antike. ¹⁹ U tu svrhu potrebno je prizvati niz osoba iz obaju izvora, neke spomenuti poimence a na neke ukazati perifrastrčki.

Sva ta imena, podaci i književni postupci pred učenim čitateljem legitimiraju djelo kao ozbiljnu tvorevinu unutar zadane vrste a pisca kao vrsna znalca svojega posla. Sve spomenuto ujedno sudjeluje u stvaranju specifična čitateljskog užitka. No Marulić je osnovano pretpostavljao da mnoga imena i realije koje je utkao u epsku pripovijest onoj široj, slabije naobraženoj publici neće biti poznate, te da im valja pomoći. Otud brojne glose takve vrste, koje su zbog naravi svojega predmeta ujedno najopširnije, a za naše istraživanje po mnogočemu i najzanimljivije. Marulić je naime u tim glosama sažeto ispričao niz biblijskih događaja i zgoda iz antičkoga mita i povijesti. Pokazao je u tome vještinu sažimanja, umijeće kratka ali sadržajna i svrsishodna izražavanja. Poznato je da je sastavio više kompendija pa mu je zacijelo i takvo iskustvo pomoglo pri uobličavanju bilježaka u *Juditi*.

4.2.1.1. Pozabavit ćemo se najprije objašnjenjima biblijske tematike. Kadšto su ona razmjerno kratka i jednostavna, npr.:

Biblijske aluzije:

Uz II, 160: »Jer zajamši u susid sude i pratež diliše se od Egipta po riči Božjoj, ki je voljan jednomu vazeti, a drugomu dati, kakono koga je sve ča je gdi.« (Usp. *Izl* 11 i 12, os. 12,35)

¹⁸ Takvima je namijenjena i naznaka uz III, 123: »Psalam. Nisi dominus custodierit civitatem, frustra vigilant, qui custodiunt eam.« Tu je bilješku Marulić postavio uz svoja četiri stiha u kojima parafrazira verset iz Psalma 127 (126).

¹⁹ Usp. o tom postupku: Ernst Robert Curtius, *Evropska književnost i latinsko srednjovjekovlje*, prev. Stj. Markuš, Zagreb 1971, str. 376-378. Curtius upozorava da je

Uz IV, 20: »Kada Čarljeno more potopi egipsku vojsku ka tiraše puk Božji.« (Usp. *Izl* 14, 27-28)

Uz V, 112: »Ovo bi kad od Egipta diliv se gredihu pustinjom s Mojsesom.« (usp. *Izl*, 16)

Biblijske realije:

Uz II, 98: »Pod hvojami koga godi stabla velika boge svoje čtovahu.« (Usp. *Jdt* 3,8)

Uz V, 10: »Da se ne ockvarni jiduci ča biše branjeno u zakonu.« (Usp. *Lev* 11; *Pnz* 14,3-21)

Uz VI, 148: »Jer u zakonu ockvarnjen biše ki se takniše martva človika. Pop jih očiščaše škropeći vodom u koj biše lug krave čarljene, močeći u njoj isop.« (Usp. *Br* 19,2; 17-19)

Biblijska imena:

Uz II, 327: »Gog, Magog: toj su imena židovska. Tako govore rugajući se.« (Za imena Gog i Magog usp. *Ez* 38,2; *Otk* 20,8. Oni koji se rugaju jesu dakako Asirci.)

Uz III, 32: »Betulija: grad ki najpri podstupi došad u zemlju židovsku. Simon je bio jedan od sinov Jakoba koga kolino daržaše Betuliju.« (Usp. za prvu rečenicu *Jdt* 7,1 a za drugu *Jdt* 6,15)

4.2.1.2. No drugdje se, kad su posrijedi osobna imena iz Biblije, kratko pripovijeda čitava biblijska epizoda. Najčešće se takve »pričice« pojavljuju uz kataloge. (Ovdje ne dajemo primjere jer će se oni obilno navoditi u nastavku teksta, u sklopu drugih razmatranja.)

4.2.1.3. Što se tiče izvora iz kojih je pjesnik uzimao građu za ove glose, odgovor se na prvi pogled čini samorazumljivim: to je Biblija. Potvrđuju to i upute na odnosna mjesta u Bibliji koje smo u zagradama pridodali navedenim primjerima. No potanja usporedba s tekstem *Starozavjetnih ličnosti* na nekoliko mjesta pokazuje toliku podudarnost da to ne može biti slučajnost. Prije nego što pokušamo odgovoriti na pitanje je li preuzimanje teklo u smjeru SZL — *Judita* ili obrnuto, ogledajmo spomenute podudarnosti na nekoliko izrazitih primjera.

Danteu bila poznata teorija o paralelizmu primjernih figura: »On ju je, naime, ugradio u *Čistilište* kao nosive skele« (*ibid.*, str. 376). Taj podatak nije beznačajan za razgovor o *Juditi*!

Judita, uz II, 201:

SZL, str. 247:²⁰

Ovo je bilo kad gredihu od Egipta. *Josue se s Amalekom bijaše. Mojses na goru moleći staše; kada dvigniše ruke, dobivaše puk njegov, kad jih spušćaše, dobivahu neprijatelji. Jaše mu podaržati ruke ki s njim bihu i tim dobiše Amaleka.*

Cum Amalechitis ibi pugnatum est Iosue duce. Moyse manibus elatis orante uincebant Israhelite, demissis succumbebant. Sustinere coeperunt Aaron et Hur manus eius atque ita uictoria potiti sunt (...).

Judita, uz IV, 9:

SZL, str. 240:

Ki ovaščiniše: budući Jakob s narodom svojim *kon grada Salem u zemlju kanaanjsku, Sikem, sin Emora poglavice* od grada, zagledav *Dinu, hćer njegovu, ugrabi ju* i pomča u grad. *Zatim ju isprosi u Jakoba da mu bude žena, i prijaše obrizovan'je. Ništar manje treti dan Simeon i Levi, bratja nje, s ljudmi svojimi s oružjem skočiše u grad i porubiše, muže pobiše, žene i ditcu odvedoše, Dinu oteše i pojdoše.*

Inde transit /sc. Jacob/ in Salem, Sichimorum oppidum in terra Chanaan. Hanc proxime habitauit. (...) Ibi Dina, Lye filia, rapta est a Sichem, filio Emor Euei, principe terre illius. Mox cum patre uenit ad Iacob et petiit eam sibi uxorem. Acceperunt circumcisionem et mutuis coniuncti sunt connubiis. Die uero tertio filii Iacob Symeon et Leui, Dine fratres, cum armis in urbem irruerunt occisisque uiris et preda facta, mulieribus uero ac pueris in captiuitatem abactis Dinaque errepta abiere.

Judita, uz IV, 129:

SZL, str. 300:

Asuer, kralj od Persije, kraljicu Vastu pusti jer se ne haja priti kad ju zoviše. Na misto nje oda svih obra Hesteru Židovinku jer najliplja biše.

Assuerus autem, Persarum rex, reginam Vasthi, quod dicto sibi audiens non fuisset, repudiarat. Ac proinde Egeo eunucho datum est negotium, ut puellas quasque pulcherrimas perquireret et, que ex illis magis placeret regi, in locum repudiate succederet. Hanc igitur Hester, quia forma spectabilis erat, obtulit Mardocheus eunucho. Quam cum ille decenti uestitu ornatam introduxisset, eam rex ex omnibus sibi elegit uxorem.

²⁰ Citati iz *Starozavjetnih ličnosti* donose se prema izdanju: Marko Marulić, *Starozavjetne ličnosti*, preveo, komentirao, priredio latinski tekst i dodao kazala: Branimir Glavičić; Sabrana djela Marka Marulića, knjiga sedma; Split 1991.

Judita, uz IV, 132:*SZL*, str. 264:

Ovu obljudi Sanson. *I on odašadši, poja ona drugoga muža. Kad se varnu, ne daše mu k njoj. Zato on lisicam na repoganj navezavši, pusti u žita njih i požga.*

Inde relicta coniuge recessit. Illa uero alium sibi accepit maritum. Rediit Sanson tempore messis. Prohibitus intrare ad illam, in caudis trecentarum, quas ceperat, uulpium, faces alligauit hisque in segetem Palestinorum dimissis incendio cuncta uastauit.

Judita, uz VI, 179:*SZL*, str. 260:

Sisara: ovi sam bižeći, pribiže k Jaheli, ka budući od puka israelskoga, čineći se da ga će skruti, pokri ga pak mu zabi čaval jedan u slipo oko i ubi ga.

Sysara dux fugiens peruenit ad tentorium Iahel, uxoris Aber, Cynei. Illa receptum operuit, quasi a periculo latebram indulgens, sic autem opertum adacto tempori clauo interfecit.

Usporedbom je lako utvrditi da hrvatski tekst sadrži iste sintagme, formulacije, rečenice, kao i latinski. Sličnost je kadšto tolika da možemo reći kako je posrijedi autorov prijevod vlastitoga teksta. Valja zapaziti da je hrvatska verzija u pravilu kraća od latinske, te da u njoj često nedostaju osobna imena i druge neke potankosti koje postoje u latinskom, a koje nisu bitne za samu okosnicu priče. To bi upućivalo na zaključak da su rubne bilješke u *Juditi* nastale prevođenjem i sažimanjem teksta iz *SZL*. Slično je Marulić postupio — kako je utvrdio Branimir Glavičić — i u samim *SZL* pišući Davidovu biografiju: poslužio se proznim dijelovima *Davidijade* (uglavnom sažecima pred pojedinim pjevanjima, a donekle i alegorijskim pogovorom).²¹ U istoj prilici B. Glavičić ukazao je na jednu tekstualnu vezu *SZL* i *Judite*:

»(...) ova pak formulacija iz sažetka *Judite*: *Olophernes comprehensum* (sc. Achior) *misit Bethulianis... dixerat enim Iudeos insuperabiles esse, nisi cum Deo suo deliquissent* (59) najbliža je sljedećoj formulaciji iz sažetka hrvatske *Judite*: *Akiora ... jer reče da neće moći Židove svojevati, ako ne budu zgrišili Bogu svomu, vezana čini popeljati i pridati Betulijanom*, što ju je on — rekao bih — za ovu priliku preveo na latinski.«²²

²¹ B. Glavičić, »O jeziku i stilu Marulićevih 'Starozavjetnih ličnosti'«, *Radovi Filozofskog fakulteta Zadar*, 21-22 (1983), str. 103-104; usp. n. dj. (20), str. 57-58.

²² N. dj. (21), str. 103; n. dj. (20), str. 57.

Osnovano se dakle može ustvrditi da postoji međusobna ovisnost proznih tekstova u *Juditi* i odnosnih dijelova *SZL*. No postupak sažimanja u marginalijama, rekli smo, ukazuje na to da je njihov polazni tekst bio latinski. K tome, teško je zamisliti da bi Marulić, pišući opsežan biblijski kompendij i imajući pred sobom Bibliju, ovu puštao iz ruku kako bi pojedine fragmente preuzimao iz hrvatskih bilježaka uz *Juditu*, prevodeći ih na latinski i uvršćujući u kompendij. Puno je vjerojatnija pomisao kako je, trebajući za marginalije u *Juditi* kratke informacije o biblijskim osobama i epizodama, posegnuo za već gotovim kompendijem te iz njega uzeo ono što mu je trebalo, pri tom dodatno sažimajući tekst.

No *Judita* je napisana 1501, dok se vrlo uvjerljivo dokazuje kako su *SZL* nastale negdje krajem drugog desetljeća 16. stoljeća.²³ Kako pomiriti kronološku proturječnost?

Odgovor bi — mislim — mogao glasiti ovako: rubne bilješke u *Juditi* nisu, ili barem nisu sve, nastale istovremeno kad i stihovani tekst, nego poslije njega. Marginalije bi (ili barem glose) — a možda i *Istoriju svu na kratko* — Marulić bio napisao znatno poslije 1501. Kada? Najlogičnije je pretpostaviti: upravo onda kada je rukopis svojega hrvatskog spjeva, nakon dvadeset godina čekanja, trebao napokon predati za tisak. Budući da je u kolofonu prvog izdanja *Judite* kao datum tiskanja naveden 13. kolovoza 1521, možemo zamisliti da je konačnu redakтуру spjeva Marulić proveo negdje u prvoj polovici 1521, a tada su *SZL* već bile završene.²⁴

4.2.2. Antičke teme — a to znači i pripadne im rubne bilješke — u *Juditi* su gusto raspoređene na mjestima od izrazite važnosti za generičko konstituiranje epa, u invokaciji i katalozima. Tek iznimno nalazimo pokoje antičko ime ili aluziju izvan tih mjesta, i to opet u sklopu postupaka tipičnih za epski *ornatus*: u opširnu opisu vojske u pokretu te u perifrazama doba dana. Odreda su takve glose izvan kataloga kratke, dok u katalozima duljinom ne zaostaju za onima biblijskoga sadržaja, a nerijetko su i dulje.

²³ Usp. B. Glavičić, n. dj. (21), str. 104; n. dj. (20), str. 59.

²⁴ Zanimljivo je da su u *Suzani* sačuvani dosta brojni marginalni naslovi, koji se daju svrstati u iste skupine kao i oni u *Juditi*, dok su glose nazočne tek iznimno (uz 122: *Berilji*; uz 669: *Jeci*). Tko poznaje *Juditu*, osobito će zapaziti da nedostaju objašnjenja uz kratak, ali čitateljski zahtjevan katalog žena vjernih muževima (*Suzana*, 687-704). Npr., u stihovima 693-694 (»Ni kano ostati, kad muža izgubi, / ne hti, da skončati s' žeravom u zubi«) tek će klasički obrazovan čitatelj prepoznati Rimljanku Porciju, kćer Katona Utičkoga, ženu Brutovu (usp. Mart. *Ep.* I, 43; Val. Max. IV, 6, 5; Plut. *Brut.*, 53). Možemo nedostatak glosa u *Suzani* pripisati nepouzdanj rukopisnoj tradiciji, no moglo bi se pretpostaviti i to da Marulić nije dokraja ispisao marginalije zbog toga što djelo nije imao prilike dati u tisak.

Za Marulićevo dotjerivanje rukopisa do posljednjeg časa prije odlaska u tisak usp. pismo Jerolimu Čipiku od 2. studenog 1501: »Pisao sam Vam o onom našem uzornom djelu, pa, ako se još nije otpočelo sa štampom, pošaljite mi ga na koji dan. Ako to uradite, odmah ću Vam ga vratiti, bolje ispravljeno i s preinakama (... *meglio coretta et emendata*).« Usp. *Colloquia Maruliana* I, Split 1992, str. 41 (prev. Miloš Milošević).

4.2.2.1. U invokaciji najprije se uz riječi »starih poet« (I, 11) leksikografskom glosom tumači tko su to *poete*, da bi se odmah zatim govorilo o Muzama i Apolonu:

Uz I, 15-16: »Tri krat troj: devet biše božic i meju njimi Apolo s kitarom, kih poeti prizivahu na pomoć datan'ja ali kantan'ja njih veras.«

Evo objašnjenja antičke reminiscencije u personificiranu prikazu sunčeva izlaska (ponovno susrećemo »stare poete«):

Uz III, 131: »Isteče sunce. Titan: to je ime sunca, ko je mnogimi imeni zvano od starih poet.«²⁵

Ugledanju u iste »stare poete«, tj. rimske pjesnike, treba pripisati i perifrazu ljetne žege: »kad Sirij tere Pes najvećma uzgori« (III, 278), uz pripadajuću bilješku:

»Sirij i Pas zovu se zvizde nike ke ističu kad su najveći krizi.«

Sirius i *Canis* često se nalaze kod rimskih pjesnika kad treba opisati vruće podneblje ili ljetnu žegu.²⁶

Zamijetiti je da Marulić nije dao podrobnije objašnjenje uz stihove:

»Jur sunce ničeće nagnul biše kola
Svitli obraz hteće zamaknuti dola;«
(III, 85-86)

koji sadrže aluziju na Sunce kao kočijaša u kolima što ih preko neba vuku konji, poznatu iz mita o Faetontu.²⁷ Marginalna bilješka kaže samo: »Jur bi večer i tad Ozija zva Akiora i pope na večeru.«

Pri kraju opisa vojske u prvom pjevanju jedno je mjesto svojom neobičnošću već privlačilo pozornost, no nije bilo protumačeno. Nije naime bilo zamijećeno da je i tu posrijedi — doduše, neeksplicitna, skrivena — uporaba antičkoga izvora:

»Na zemlji padaše ptica sa visine,
Kad zavapijaše vojska iz dubine.«
(I, 291-292)

Odnosna rubna bilješka glasi:

»Gdi je velika množ, kad zavapije, ptice ke nad njimi uzlete padu jer se rastupi ajer ter se ne moć budu uzdaržati.«

²⁵ Za Titan = Sunce usp. npr. Verg. *Aen.* IV, 119; Ov. *Met.* I, 10.

²⁶ Usp. npr. za *Sirius*: Verg. *Georg.* IV, 425; *Aen.* III, 141; X, 273 (adj.); Tib. I, 7, 21; za *Canis*: Verg. *Georg.* II, 353; Hor. *Ep.* I, 10, 16; Tib. III, 5, 2.

²⁷ Usp. istu sliku u *Davidijadi*, XIII, 338-339.

Taj uistinu neobičan »prirodnoznanstveni« podatak Marulić je preuzeo iz jednog od omiljenih djela svoje lektire: Plutarhovih *Usporednih životopisa* (usp. *Tit Flaminin*, 10 i *Pompej*, 25).

4.2.2.2. U katalozima se, kako smo rekli, pjesnik poslužio postupkom paraleliziranja Biblije i poganske antike, pa u njima uz biblijsku građu nalazimo i iznenađujuće obilje antičkih tema. Kako su njegovi katalozi zapravo nizovi egzemplja, Marulić je u skladu s preporukama klasika govorničke teorije naredao primjere i iz mita i iz povijesti.²⁸

Dragocjene su nam te marginalije zbog toga što su vrhunska potvrda humanističkih autorovih nazora te zbog toga što je u njima Marulić pisao o onim temama o kojima nigdje drugdje u svojim hrvatskim djelima nije pisao — a teško da bi se i u latinskim (s iznimkom *Dijaloga o Herkulu*) našlo toliko antičke građe sabrane na jednom mjestu. U glosama s antičkom tematikom sažeto je, ali vješto i zaokruženo, iznio dvadesetak priča iz antičke mitologije i povijesti, u kojima spominje sedamdesetak imena mitoloških junakinja, junaka i bogova, zatim vojskovođa, državnika, filozofa, te zemljopisnih naziva. Nabrojimo samo imena s početka abecede: *Akeloj, Aleksandar, Aleksandrija, Amazone, Antiok, Apolo, Arceslav, Arkadija, Atlanta, Atropos, Centauri, Cimbri, Cir, Dafna, Danaja, Diana, Dijanira* itd.²⁹ Marulić je, treba naglasiti, te antičke mitove i povijesne ulomke prvi put uopće ispriповjedio hrvatskim jezikom, pa time zaslužuje naslov prvoga hrvatskog mitografa i prvoga našeg epitomatora antičke povijesti.

Evo npr. kako on predstavlja svojem čitatelju pripovijest o Apolonu i Dafni:

Uz IV, 140: »Poete govore da Apolo zagledav Dafnu, hćer Peneja, jer u svoj Tesaliji biše najlipša, ja tirati. Ona pobiže i obrati se u javor.«

A evo kako se portretira znameniti Rimljanin Marko Antonije:

Uz V, 142: »Marko Antonij velik biše žarlac i opijavac. Pobi vele grajan, polaču vlastelina jednoga darova kuhaču svomu jer mu biše ugodno skuha. Pjan u više bljuva. Obljubi Kleopatru, kraljicu od Aleksandrije, a ženu pusti, ka biše sestra Oktavijana Cesara, i s toga pogibe.«

4.2.2.3. I ovdje treba reći nešto o izvorima, koliko nam je bilo moguće utvrditi ih. Svakako je zanimljivo vidjeti odakle je i kako je Marulić crpio podatke iz antike, no to s obzirom na opširnost i raznovrsnost njegove lektire, o kojoj još ne znamo dovoljno, nije lak posao.

²⁸ Usp. Cic. *De or.* I, 18; Quint. *Inst. or.* XII, 4.

²⁹ Uzgred napominjem da, začudo, nijedno dosad objavljeno izdanje *Judite* nema kazalo imena.

Među izvorima za antičke marginalije u *Juditi* jedan od najvažnijih, i sasvim nedvojbenih, jesu već spomenuti Plutarhovi *Usporedni životopisi*. U njima se nalazi prikaz Aleksandrova pijanstva (bilješka uz *Judita*, V, 120 — usp. Plutarh, *Aleksandar*, 50-52), o boju Kentaura i Lapita (uz V, 124 — *Tezej*, 30), o nedjelima Marka Antonija (uz V, 142 — *Antonije*, 9; 24; 31; 76), o Amazonkama (uz VI, 197 — *Tezej*, 26-27), o hrabrosti Spartanki (uz VI, 213 — *Pir*, 27), o hrabrosti Cimbarke (uz VI, 217 — *Gaj Marije*, 27).

U katalogu pijanaca i izjelica nabrojena su i tri grčka filozofa: *Lacid*, *Krisip* i *Arceslav*, kojima »vino život shusti« (usp. V, 129 i pripadajuću rubnu bilješku). O uzroku njihove smrti Marulić se zacijelo obavijestio u djelu Diogena Laertija *Životi i mišljenja istaknutih filozofa* (usp. za Lakida IV, 7, 61; za Hrizipa VII, 7, 184; za Arhesilaja IV, 6, 44).

Ponekim Marulićevim izvorima nije lako ući u trag. Olakšana će takva potraga biti onda kada se tiskom objavi njegov lektirni podsjetnik *Repertorium (Multae et varia)* i kada se utvrde točni podaci o knjigama koje je posjedovao u svojoj knjižnici — godina i mjesto izdanja, tekstualne specifičnosti i sl.³⁰

Nije nam pošlo za rukom utvrditi otkud Maruliću neobičan podatak o Hekubinoj osveti; no barem vrijedi upozoriti da je Marulićeva verzija te inače vrlo poznate mitske pripovijesti uistinu iznimna. Bilo bi zanimljivo doznati kako je do nje došao:

Uz VI, 195: »Ovo je bila Hekuba, žena kralja od Troje Prijama, ka čineći se nič otajno govorit Polimestoru, kralju od Tracije, nos mu odgrize; jer on biše zgubio sina nje Polidora, koga k njemu biše poslao Prijam z blagom mnogim bojeći se. Kad Garci podsedoše Troju i kad zgibe Troja, on ubi Polidora za uzeti sebi blago ko biše donio.«

Poznato je, naime, da se Hekuba Polimestoru osvetila tako što ga je oslijepila — no da bi mu ona umjesto toga bila odgrizla nos, to je verzija koja se ne može pronaći ni u najiscrpnijim priručnicima.³¹

Za dio bilježaka možda je i izlišno tražiti konkretan izvor podataka, jer pripadaju znanjima o mitologiji koja su se usvajala tijekom redovna obrazovanja u humanističkoj školi, u sklopu čitanja pjesničkih djela. To bi se npr. moglo kazati za bilješke uz antički dio kataloga *Ljepotica* (IV, 137-152): posrijedi su svakom poznate priče o mitskim krasoticama i njihovim snubiteljima: Dafni i Apolonu, Siringi i Panu, lovkinji Diani, Dejaniri i Heraklu, Heleni i Parisu. O njima se čitatelji već stoljećima obavješćuju u djelu koje je nezastariv *who is who* antičke mitologije:

³⁰ Ta će znanja ujedno biti važan oslonac pri utvrđivanju kronologije nastanka pojedinih njegovih djela.

³¹ Konzultirao sam: W. H. Roscher, *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, Leipzig 1882–, i A. Pauly, G. Wissowa, W. Kroll, *Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart 1893–.

u Ovidijevim *Metamorfozama*. Za tekst tih Marulićevih bilježaka nije moguće naći onakve usporednice (u Ovidija ili drugdje) kao za glose biblijskoga sadržaja, jer našem humanistu za sažeto parafraziranje tih mitskih pripovijesti i nije trebao drugi oslonac osim vlastitoga pamćenja. Ipak, čini se umjesnim primijetiti da redosljed primjera u katalogu nije slučajan. Marulić se, uza sve krupne preskoke, drži mitske kronologije: ljepotice nabraja onim redom kojim se pripovijesti o njima nižu u *Metamorfozama*: tu se o Dafni i Siringi (tim redom) pripovijeda u I. pjevanju, o Diani u III., o Dejaniri u IX., a priče koje se tiču trojanskoga rata, gdje se spominju Paris i Helena, pripadaju XII. i XIII. pjevanju. Iz istoga Ovidijeva djela (*Met.* V, 242-249) zacijelo je Marulić poznao i rjeđe spominjanu epizodu o Polidektu (bilj. uz IV, 209).³²

5.

5.1. Pozorno praćenje Marulićeva teksta može nas dovesti do izvora kojim se služio, ili nam barem ukazati na neke njegove osobitosti. Kadšto pak pozoran odnos prema izvorima može pomoći da se razriješi tekstološka nesigurnost u samim Marulićevim djelima. Tako polazeći od mitoloških izvora uz pomoć filologije možemo osigurati pouzdano čitanje dvaju imena u rubnim bilješkama:

Uz IV, 145: »Dijaniru, hćer Eneja, jer vele lipa biše, mnozi prošahu. (...)«

Uz VI, 221: »Ovo je bila Atlanta, hći Ceneja, kralja od Arkadije, ka s Meleagrom i s inimi gospodičići garčkimi naskočivši prasca divjega u Kalidoniju, parva ga ustrili; i kad ga ubiše, Meleagar ga njoj prisudi.«

U prvom izdanju prva bilješka započinje (u transliteraciji): *Dianiru hchier Cenea* (...), a druga: *Ouoie bila Athlata hchi Cenea* (...). Imena dvaju otaca: Dejanirina i Atalantina, napisana su dakle posve jednako: *Cenea*, što može izazvati nesporazume. Da se ta pojava razjasni i nedoumice ukinu, nije dovoljno konzultirati valjane mitološke priručnike, nego treba uzeti u obzir s jedne strane Marulićev duktus, a s druge čak i neke fonetske i grafijske posebitosti srednjovjekovnoga latinитета.

Za prvu od navedenih bilježaka, mitološki nas priručnici obavješćuju da se Dejanirin otac zvao *Oineús*, tj. u latinskom obliku *Oeneus*. Kako se dogodilo da je u *Juditi* umjesto *O* otisnuto *C*? Kao što je upozorio Branimir Glavičić, veliko

³² Na kraju ovih razmatranja napominjem da se u ovdje provedenu razdiobu glosa u širem smislu na biblijske i antičke ne uklapa ona uz II, 37:

»Prilika. Kad je zal oblak i fortuna, mornar se boji na moru, a težak na polju, svaki se zlu nadijući. Tako se svi jaše bojati videći fortuna sile Olofernje.«

Rubna bilješka se odnosi na razvijenu poredbu, jednu od najduljih u *Juditi* (10 stihova), pa je Marulić zacijelo osjetio potrebu da je protumači na margini, iako njezin sadržaj ne pripada sferi učenih aluzija, nego upravo svakidašnjici njegovih čitatelja.

slovo *O* moglo je u Marulićevu rukopisu biti nedovoljno zaokruženo, pa je i u *Dijalogu o Herkulu* otisnuto *Ceneus* umjesto *Oeneus* (ista tiskarska pogreška u istom imenu!). Nadalje, kako nas upućuje isti proučavatelj, u *Instituciji* je ime Marije iz Oigniesa (lat. *Maria de Oegnies*) otisnuto svaki put kao *Maria Decegnies*.³³ Stoga moramo zaključiti da *hchier Cenea* u prvoj bilješci stoji greškom umjesto *hchier Oenea* i da tekst valja transkribirati: *hčer Eneja*.

U drugoj bilješci stvar je nešto složenija, a može se, mislim, objasniti ovako. Atalanta je po beotskoj verziji mita bila kći Shenejeva. Grčko ime *Schoineús* u latinskom se piše *Schoeneus*. Najprije treba uzeti u obzir opću pojavu monoftongizacije diftonga u srvj. latinskom: tako dobivamo oblik *Scheneus*. Sljedeći korak jest pojednostavnjenje početne skupine *sch*, što je također dobro potvrđena pojava u srvj. latinskom: inicijalno *sch* postaje *sc* ili *c*, pa se npr. umjesto *schedula*, *schema* često nalazi napisano *scedula*, *scema*, ili *cedula*, *cema*; umjesto *schisma* čita se gdješto *cisma*.³⁴ Dakle: *Schoeneus* > *Scheneus* > *Ceneus*.

Treba pretpostaviti da je Marulić u svojem izvoru Shenejevo ime našao napisano kao *Ceneus*, pa je tako ušlo i u tiskanu *Juditu*. Stoga *hchi Cenea* u drugoj našoj bilješci treba transkribirati: *hći Ceneja*, a u rječniku ili objasnidbenim bilješkama protumačiti da je taj *Cenej* zapravo Beočanin Shenej.

Zamijetiti je da je i Atalantino ime u *Juditi* tiskano »pogrešno«: *Athlata* (što se transkribira kao *Atlanta*). Moglo je iz latinskoga *Atalanta* drugo *a* ispasti pukim tiskarskim previdom, ali prije će biti da je i tu posrijedi srednjovjekovni oblik: u Boccaccia, npr., nalazi se to ime napisano upravo kao u Marulića: *Athlanta*.³⁵ Srednjovjekovnoj hiperkorektnosti imamo dakako pripisati aspirirano *th* umjesto izvornoga *t*.

Ovakvi podaci s jedne strane dosta govore o naravi dotičnoga Marulićeva izvora, a s druge ponovno potvrđuju već izneseno metodološko načelo: u kritici

³³ Usp. B. Glavičić, »O nekim problemima Marulićevih latinskih tekstova«, *Colloquia Maruliana* II, Split 1993, str. 13.

³⁴ Usp. Dag Norberg, *Manuel pratique de latin médiéval*, Paris 1980, str. 52. Općenito se početno *sce*, *sci* može pojaviti kao *ce*, *ci* ili *se*, *si*. Potvrde za takvu pojavu nalazimo i u Marulićevim latinskim tekstovima: u *SZL* piše *cyphus* umj. klasičkoga *scyphus*; *cyniphes* umj. biblijskoga *sciniphes*. Usp. B. Glavičić, n. dj. (21), str. 92.

³⁵ Usp. Giovanni Boccaccio, *Genealogie deorum gentilium libri*, a cura di Vincenzo Romano, Bari 1951, str. 94 (= II, 35: *De Athlanta filia Jasii et matre Parthenopet*).

Na bilješci o Atalanti vrijedi zadržati se iz još jednoga razloga. Marulić navodi da je ona Shenejeva kći i da je sudjelovala u lovu na kalidonskoga vepra. Po beotskoj verziji mita, Atalanta je Shenejeva i Klimenina kći, nenadmašna je trkačica, u natjecanju pobjeđuje svoje proscima, a oni poraz plaćaju smrću. Prema arkadskoj verziji Atalanta je kći Jasa (ili Jasija, ili Jasiona), sudjeluje u lovu na kalidonskoga vepra. To je razlikovanja općenito rašireno i obično (usp. npr. u Ovidija, *Met.* X, 560-680 za priču o utrci Shenejeve kćeri Atalante s proscima; VIII, 260-546 za priču o lovu u kojem sudjeluje arkadska Atalanta). No neki izvori spominju Shenejevu kćer Atalantu kao sudionicu slavnoga kalidonskog lova (npr. Apolodor *Bibl.* 1,8,2, Higini, *Fab.* 173, Laktancije, *Epit.* 8,4). Higini i Laktancije spominju se u oporučnom popisu Marulićeve knjižnice.

teksta i u potanku proučavanju Marulićevih hrvatskih djela poželjno je imati u vidokrugu autorovu slojevitost (klasičku, patrističku itd.) latinističku spremu. Pokazali smo kako se to potvrđuje na tekstološkoj i leksičko-semantičkoj razini, a moglo bi se dokazati i za frazeologiju, sintaksu i stil.³⁶

5.2. Tekstološkim pitanjima pripada i raspored bilježaka uz odnosne stihove. Neće biti naodmet ovdje upozoriti na nekoliko nužnih korekcija. (Greške su nastale u prvom izdanju pa su se iz njega odreda prenosile u kasnija.)

Uz III, 237: »Prilika. Odgovor Ozije grajanom ki se hotihu pridati.«

Riječ je o tiskarskoj grešci, jer se oznaka »Prilika« mora odnositi na razvedenu usporedbu Ozije sa zapovjednikom broda u velikoj oluji, koja započinje u stihu 219 (»Kako ki strašnima vitri...«). Tekst »Odgovor Ozije grajanom...« pripada uz stih 237, gdje služi kao marginalni naslov kojim se označuje tko i kome govori.

Uz III, 321: »Popom govori: Abram, Isak, Jakob.«

Tako napisana, rubna napomena nema puno smisla. Posrijedi su opet dva marginalna naslova. Prvi od njih, »Popom govori«, pripada zacijelo uz stih 313, kojim se perifrastički apostrofiraju Habris i Harmis (»A sad Božju hižu kino uzdaržite«). Drugi: »Abram, Isak, Jakob« pripada uz stih 321 i označava *exempla* na koja se Judita poziva u svojem govoru.

6.

Sadržajna cjelovitost marginalnih glosa o biblijskim i antičkim osobama dopušta da ih promotrimo izdvojene iz epskoga konteksta, kao samostalne Marulićeve prozne minijature. O zanimljivosti njihova sadržaja već je bilo riječi, pa ostaje pokazati kako je i na malenu prostoru i u *marginalnoj* prigodi Marulić nastojao svom hrvatskom proznom izrazu podati živost, sklad i jasnoću.³⁷

Živost pripovijedanja, a ujedno i sažetost, koju mu je nametao smještaj i funkcija marginalija, postigao je čestom uporabom aorista te izricanjem vremenskih i uzročnih odnosa pomoću glagolskih priloga prošlih i sadašnjih. Kao primjer vrijedi još jednom navesti bilješku uz IV, 9:

»Ki ovaščiniše: *budući* Jakob s narodom svojim kon grada Salem u zemlju kananejsku, Sikem, sin Emora poglavice od grada, *zagledav* Dinu, hčer njegovu, *ugrabi* ju i *pomča* u grad. Zatim ju *isprosi* u Jakoba da mu bude

³⁶ Usp. V. Vinja, n. dj. (14), za frazeološke i sintaktičke kalkove iz latinskog.

³⁷ Za jasnoću i živost stila u *Istoriji svoj na kratko* usp. P. Skok, n. dj. (1), str. 180.

žena, i *prijaše* obrizovan'je. Ništar manje treti dan Simeon i Levi, bratja nje, s ljudmi svojimi s oružjem *skočiše* u grad i *porubiše*, muže *pobiše*, žene i ditcu *odvedoše*, Dinu *oteše* i *pojdoše*.«

Evo samo još jednoga primjera umjesto mnogih (slično ćemo gomilanje glagolskih oblika naći i u daljnjim citatima):³⁸

Uz IV, 125: »Ovo je Susana, žena Joakina, na ku *se* starci *namuraše*. I ona *ne pristavši* k njim, *nalagaše* na nju, i *našad* u laž, *pobijeni biše* kamen'jem. (...)«

Tijesan prostor i potreba da se čitalac ne udalji od epskoga teksta traži iznimnu kratkoću, pa cijelu pripovijest kadšto Marulić iznese u jednom dahu, u jednoj višestruko zavisno složenoj rečenici:

Uz VI, 177: »Sisara: ovi sam bižeći, pribiže k Jaheli, ka budući od puka israelskoga, čineći se da ga će skriti, pokri ga pak mu zabi čaval jedan u slipo oko i ubi ga.«

Uz VI, 195: »Ovo je bila Hekuba, žena kralja od Troje Prijama, ka čineći se nič otajno govorit Polinestoru, kralju od Tracije, nos mu odgrize; jer on biše zgubio sina nje Polidora, koga k njemu biše poslao Prijam z blagom mnogim bojeći se. (...)«

Drugi put će se sažetost i živost postići kratkim parataksnim, asindetski nanizanim rečenicama:

Uz IV, 149: »Paris, sin kralja Prijama, odvede Helenu u Troju; ne hti ju vratiti. Cić toga Garci podsedoše Troju. Deset lit ju arvaše, napokon *prijaše* i razsuše.«

Uz VI, 217: »Cimbri sada se zovu Flamengi. Naskočiše Italiju, učiniše škodu veliku Rimnjanom. Marij razbi jih. Žene ke s njimi bihu ubiše se da ne pridu žive u ruke neprijatelj svojih.«

Tu se Marulić poslužio osobitom pripovjednom tehnikom koja se u tradicionalnoj retorici naziva *percursio*. Ona se sastoji u isprekidanu nizanju susljednih faza zbivanja, u obliku kratkih parataksnih rečenica, kadšto uz uporabu participske hipotakse.³⁹ Još jedan izrazit primjer za *percursio* u Marulića jest prikaz sadržaja *Judite* po pjevanjima: *Ča se u kom libru uzdarži*.

Od stilogenih postupaka nalazimo u bilješkama i figure ponavljanja (poliptot i etimološka figura) te osobit raspored rečeničnih dijelova (paralelizam, hijizam).

³⁸ O gomilanju glagolskih oblika usp. i M. Hraste, n. dj. (1), str. 267-268.

³⁹ Usp. Heinrich Lausberg, *Elementi di retorica*, Bologna 1990 (prijevod djela *Elemente der literarischen Rhetorik*, München 1967), str. 227-228.

Poliptot:

Uz VI, 195: »(...) Kad Garcí podsedoše *Troju* i kad zgiše *Troja*, on ubi Polidora za uzeti sebi blago ko biše donio.«⁴⁰

Uz VI, 213: »Spartani ali Lacedemonesi, videći da jih će potsesti kralj Pir, *hotihu* žene dati van na otocih. One ne *htiše*, *hoteći* i one braniti grad (...).«

Zapaziti je hijastičan raspored u drugoj rečenici: *One ne htiše — hoteći i one*.

Etimološka figura:

Uz IV, 144: »Ovo je Diana, božica prelipa, ka z divicami *love lovljaše*.«

Paralelizam i hijizam:

Uz II, 281: »Ovo je bilo kad gredihu od Egipta.

(a) Josue se s Amalekom (b) bijaše.

(a) Mojses na goru moleći (b) staše;

(c) kada (b) dvigniše (d) ruke, (b) dobivaše (a) puk njegov,

(c) kad (d) jih (b) spuščāše, (b) dobivahu (a) neprijatelji.

Jaše mu podaržati ruke ki s njim bihu i tim dobiše Amaleka.«

Pozornost prema izrazu očituje se i u sinonimskim varijacijama pri opisu ljepotica, pa je Dafna *najlipša*, Pan progoni Siringu *cića liposti*, Dijana je *božica prelipa*, a Dejanira *vele lipa biše*.

7.

Marginalije u *Juditi* tema su koja ovim tekstom nije iscrpljena, ali joj je postavljen mogući okvir i u nj su unesene dosadašnje spoznaje te neke novosti. Zaokružen prikaz tih kratkih tekstova pokazao se poslom koji iziskuje interdisciplinarni pristup i koji može dovesti do zanimljivih, kadšto i neočekivanih zaključaka. Posljedica je to funkcijske i sadržajne razvedenosti rubnih bilježaka, koju je potaknula Marulićeva pjesnička samosvijest, svijest o tradicijskom kontekstu djela i o nejednakim recepcijskim obzorima čitatelja. Potanji uvid u marginalije još jednom je posvjedočio Marulićevo vrsno poznavanje književnoga posla, inovatorsku ulogu u hrvatskoj književnosti i nutarnju povezanost njegova

⁴⁰ Neizbježno se ovdje podsjećamo snažne stilogenosti takva ponavljanja u stihovima Ivana Mažuranića: »Ektorove ispod grada Troje, / Kad već Troju ostaviše bozi« (*Smrt Smilage Čengića*, 565-566).

opusa. Marulić se — ponovimo zaključak M. Moguša — »i u tom djeliću svoga rada potvrđuje kao pravi pisac«.

Marginalne bilješke zajedno s posvetom dom Dujmu Balistriliću (stilska vrsnoća koje iziskuje posebnu studiju), *Istorijom svom na kratko* i pregledom sadržaja po pjevanjima: *Ča se u kom libru uzdarži*, čine prozni korpus koji je neodvojiv dio *Judite*. Spjev i prozni tekstovi, koji mu prethode i prate ga, organska su autorska cjelina. Posebno su međusobno srasli stihovi i marginalije: stihovi od proze primaju jasnoću, a ta proza, koja ima samosvojnu vrijednost, od njih zadobiva dodatni sjaj. Posudimo pjesnikovu sliku: *Judita* je zlatom optočen dragi kamen,

»...kami, ki steći u zlato, zlatu da,
Izvarsno svitleći, da zlato većma sja.«

(IV, 99-100)

Bratislav Lučin

ON THE MARGINAL NOTES IN THE *JUDITA*

Marko Marulić accompanied his Croatian epic, the *Judita*, with notes printed in the margins, next to the verses they refer to. The present article offers, for the first time, their complete coverage.

According to the criterion of function these notes can be divided into two groups: those denoting something said in the versified text and those explaining the things said in the verses. The author of the present article gives to the first the name of marginal titles and to the second that of glosses.

The marginal titles can be classified according to the contents of what they denote: similes, who talks (and to whom), smaller content wholes (the subject of description, a change in action, the start of a new narrative unit), the periphrases of the time of the day, moralizing comments and sententiae. It is obvious already from this brief summary list that the marginal titles denote the characteristic elements of an epic structure. They are signals of the author's poetic self-reliance in transforming a biblical model into an epic poem. The same kind of marginal titles may be found in Marulić's Latin epic the *Davidias*.

The author divides the glosses appearing in the *Judita* into two groups: the glosses in a narrower sense, where one word used in the verses is explained in the margin by another one, more familiar to the reader, and the glosses in a wider sense, those in which scholarly data, allusions and proper names are explained by one or more sentences and where the sources of the data and names are, on one hand, the Bible and, on the other, Classical mythology and history.

Why did Marulić deem such explanations necessary? In the introductory epistle with which he dedicates the Croatian epic to his godfather, don Dujam Balistrilić, Marulić stresses that he wrote it for those who know neither Italian nor Latin. In other words he addressed it to the reader who could read only in the mother, Croatian tongue.

The only narrative poetry accessible to this reader before the appearance of the *Judita* were versified saints' lives. It is worth noting that Marulić in his dedication emphasizes that the work was written *po običaju naših začinjavac* (according to the custom of our *začinjavci*: the word denotes anonymous Croatian medieval poets), meaning that he wrote in Croatian language and traditional versification (doubly rhymed dodecasyllabic lines). Yet, he quickly adds that he also did it *po zakonu onih starih poet* (abiding by the law of those old poets), i. e. in obedience to the poetic principles of the Classical epic. As a true Renaissance author he did not want to renounce the poetic principles of an elevated literary genre, particularly since he knew that his epic would be read with delight not only by uncultivated readers, but also by his learned Humanist compatriots, well read in Classical epics, but nevertheless highly pleased with the prospect of reading an epic written in the Croatian language.* With his marginal explanations Marulić helps the uncultivated reader to understand his culturally demanding text. Therefore he explains for his loanwords and rare words (*glossae*), as well as erudite biblical and classical references with which he adorned his work (in the invocation, in similes and particularly in the three catalogues).

The author finds out that in his glosses with biblical argument Marulić draws largely on the abbreviated biblical stories from his compendium the *De Veteris Instrumenti uiris illustribus commentarium*, suitable passages from which he additionally abbreviates and translates into Croatian. It is a well-known fact that the *Judita* was written in 1501, while the *De Veteris Instrumenti...* was completed at the end of the second decade of the 16th century. This leads us to conclude that the glosses were not written contemporarily with the verses, but at a later time, in all probability in the period when the poet was preparing his manuscript for the long desired print (the *Judita* was first published in 1521).

The glosses with Classical contents are particularly important since in them Marulić, for the first time in the Croatian language, retells some twenty stories from Classical mythology and history. Bringing forth the catalogue of beautiful women, in a vivid and plastic way he explains to the reader who were such women as Daphne, Syrinx, Deianira, Helen; in the catalogue of brave women he gives descriptions of Pallas, Diana, Hecuba, the Amazons; in the catalogue of gluttons and drunkards he retells episodes from the lives of Alexander the Great, Mark Antony etc. The author of the present article points to the fact that Marulić's source for these glosses were often Plutarch's *Parallel Lives*.

Marulić's concise stories from the Bible and classical antiquity have a value of their own, as prose texts in Croatian. Even in the narrow margins and on a *marginal* occasion Marulić insists on vivacity, harmony and precision of style. He attains vivacity by amassing verb forms (the aorist, the participles) and by employing a narrative technique in rhetoric known as *percursorio*. He gains harmony and transparency by figures of repetition and by a particular arrangement of words (parallelism, chiasmus).

* In the title of the *Judita* Marulić emphasizes the fact that it is written *u versih harvacki* (= in verse and in Croatian manner — i. e. in the spirit and meter of Croatian versification). In one of the glosses we can read: *cilicij harvacki se zove vričišće* = cilice is in Croatian called *vričišće*.